

УДК 351.773.13

А. І. Клуб,
Академія муніципального управління

ФОРМУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

У статті досліджено формування сталого розвитку сільських територій як соціально-еколого-економічної категорії, узагальнено основні показники сталого розвитку сільських територій.

In article formation of a sustainable development of rural territories as social-ecological-economic category is investigated, the main indicators of a sustainable development of rural territories are generalized.

Ключові слова: сталий розвиток, сільська територія, сталий розвиток сільських територій.

Key words: sustainable development, rural territory, sustainable development of rural territories.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Мінливі умови економіки гостро позначили перед регіонами України проблему соціально-економічного розвитку сільських територій. В Україні існує концепція сталого розвитку, однак у ній відсутні чіткі принципи й методи регулювання цих процесів на рівні сільських поселень, які враховували б територіальні, соціальні й ментальні особливості українського села.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Аналіз наукової літератури, дисертаційних досліджень, що з'явилися останнім часом, свідчать про значну увагу до проблем формування сталого розвитку сільських територій.

Проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій дослідженні в працях О.О. Веклич, В.М. Гейця, М.І. Долішнього, Л.М. Івашової, В.С. Міщенко, О.І. Павлова, А.В. Степаненка, М.А. Хвесика, Є.В. Хлобистова та ін. Істотний внесок у розвиток державного регулювання розвитку територій зробили такі вітчизняні вчені, як О.Ю. Амосов, М.П. Бутко, В.Є. Воротін, О.І. Дацій, А.О. Дегтяр, М.Х. Корецький, А.В. Лісовий та інші.

Проте, незважаючи на стрімке зростання наукових досліджень у цьому напрямі, увага до реалізації сталого розвитку сільських територій не втратила своєї актуальності, оскільки відповідає об'єктивним потребам суспільства.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета статті — дослідження формування сталого розвитку сільських територій та його основних показників.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У 1992 році на Конференції ООН по навколишньому середовищу (м. Ріо-де-Жанейро) офіційно була проголошена теза про соціально-економічний збалансований розвиток, що не руйнує навколишнє природне середовище й забезпечує безперервний прогрес суспільства [1]. Відповідно було введено поняття “sustainable development”, що було перекладено як “сталий роз-

виток”. Але якщо звернутися до оксфордського словника, то вихідне англійське поняття “sustain” означає “витримувати”, стосовно до розвитку людства поняття “sustainable development” саме й означає розвиток, що не наносить необоротного збитку навколишньому природному середовищу. Термін “сталий розвиток” набув широкого застосування в законодавчій практиці нашої держави й був закріплений у ряді нормативних документів.

Сталий розвиток сільських територій характеризує, з однієї сторони, зовнішні, найважливіші природно-ресурсні обмеження, які формують віддалену перспективу й, з іншого боку, визначають можливості соціально-економічного розвитку сільських співтовариств, розвиток господарюючих суб'єктів, природооблаштування й багато чого іншого. Це дуже широкий спектр проблем, що розглядається з різних позицій: в одному випадку розглядаються переважно екологічні аспекти, в іншому — соціально-економічні аспекти.

Під сталим розвитком сільських територій розуміється їх сталий соціально-економічний розвиток, збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення ефективності сільського господарства, досягнення повної зайнятості сільського населення й підвищення рівня його життя, раціональне використання земель.

Вищевикладене свідчить про те, що завдяки відносно неточному перекладу з англійської мови поняття “sustainable development” була внесена плутанина в трактування поняття сталості: сталості з позицій виживаності людства й сталості з позицій забезпечення позитивного тренда в нерівномірному (із прискореннями й уповільненнями) соціально-економічному й технічному розвитку.

Тому виявляється, що під сталим розвитком сільського господарства можна розуміти як сталість у значенні економічного й технічного розвитку, нарощування обсягів виробництва й підвищення його ефективності, так і сталість у значенні забезпечення збалансованого з позицій природно-ресурсних можливостей розвитку, що досягається, насамперед, за раху-

нок обмеження або скорочення виробництва, здатного нашкочити навколишньому середовищу [2]. Це досить різні аспекти, хоча дуже взаємозалежні. На значному тимчасовому інтервалі доцільно прагнути до підвищення ефективності аграрного виробництва на основі енерго- і ресурсозберігаючих технологій, використання поновлюваних ресурсів, з обов'язковим збереженням навколишнього середовища. Отже, щоб підкреслити різницю в цій термінології, правомірно замінити термін “сталий розвиток сільського господарства” на “сталий розвиток агроекономічної системи”, відповідно до першого підходу до визначення сталості, або на сталий розвиток “агроекологічної системи” — відповідно до другого підходу.

Таку заміну понять також можна пояснити тим, що поняття “сільське господарство” у цей час деякі вчені починають трактувати ширше, ніж колись. Історично склалося, що під сільським господарством розуміється тільки власне виробництво, пов'язане з використанням землі й тварин. Так повелося з тих часів, коли селянство займалося тільки даним видом діяльності. Нині ситуація інша — на сільських територіях, у сільських поселеннях існує досить складна інфраструктура з електричними мережами, дорогами, об'єктами комунального обслуговування й т.п. Діють будівельні й інші підприємства й організації, що розширює рамки сільського господарства, включаючи в сучасному трактуванні галузі, не пов'язані безпосередньо з використанням землі. При цьому в недалекому минулому вважалося, що цілі сталого сільськогосподарського й сільського розвитку ідентичні. Однак, в останні роки в розвинених країнах ситуація різко змінилася, тому що сільськогосподарське виробництво більше не є основним сектором економіки в сільських регіонах. Так, наприклад, “Реформи єдиної аграрної політики Євросоюзу” 2003 року переміщують акцент із сільськогосподарського виробництва на розвиток сільської економіки й охорону навколишнього середовища, відображаючи перехід від галузевого підходу до територіального із сильним фокусом взаємодії сільського господарства й навколишнього середовища.

Зміни, що відбулися в соціальній і економічній сферах в країнах ЄС за останні десятиліття, призвели до переорієнтації державної політики багатьох країн у розвитку сільських територій на використання територіального підходу при скороченні підтримки безпосередньо сільхозтоваровиробників.

Отже, виробництво, пов'язане з використанням землі й тварин, доцільніше називати аграрним. Це менш звичний термін, але більш адекватний його сутності й відображає вид діяльності. Прикметник “сільське” походить від давньоруського поняття “селище” — заселене місце, де люди оселилися. Тому слово “сільський” як похідний від понять “селитися”, “заселений людьми” вірніше відносити до всього, що пов'язане з територіальним розселенням жителів, а не з діяльністю на землі й з використанням тварин.

Пізніше, з розвитком й урбанізацією великих поселень викристалізувалося поняття міста, а за сільською місцевістю залишилося поняття заселених людьми просторів землі поза цими містами. По відношенню ж до міста ми ведемо мову тільки про території. Поняття міської місцевості взагалі відсутнє. Поняття території

ми зв'язуємо в першу чергу з певними границями, ніж з якими-небудь іншими ознаками. Тому хоча під сільською місцевістю й сільською територією ми маємо на увазі практично те саме, все-таки за аналогією з поняттям “міська територія” бачиться більш прийнятним застосування в офіційних матеріалах поняття “сільська територія”. Таким чином, сільська територія — земний простір за межами урбанізованих територій, що населені людьми й характеризується спільністю яких-небудь ознак (природних, історичних й ін.) [3].

У широкому значенні поняття “село” охоплює не тільки всі види постійних поселень, жителі яких — с.-х. робітники й ін. — зайняті головним чином у сільському господарстві, але й весь комплекс соціально-економічних, культурно-побутових і природно-географічних особливостей й умов життя. “Село” зазвичай трактувалася як соціально-економічна категорія, що протиставлялася місту. Соціально-економічна специфіка села визначається безпосереднім зв'язком її жителів із землею, господарським освоєнням території й використанням її природних ресурсів шляхом спрямованої, перетворюючої діяльності в різних галузях сільського господарства. Звідси — розосередження села, порівняно невеликі розміри сільських населених пунктів, пристосування до природного середовища по основним видам занять, сезонній циклічності робіт, розселенню й багатьом ін. сторонам життя. Звідси ж і порівняно невелике розмаїття занять, менший ступінь поділу праці й більш низький рівень комунального й культурного обслуговування в порівнянні з містом. Для села була характерна сталість способу життя, традицій і т.п.

У сучасній науковій теорії під територією мають на увазі певну частину соціального (у першу чергу — населення), природного (у тому числі природно-ресурсного й екологічного), економічного, інфраструктурного, культурно-історичного й, власне, просторового потенціалів держави, що перебуває в юрисдикції субфедеральних або місцевих (муніципальних) органів влади. Таким чином, територія або територіальне утворення — це сукупність просторово співпадаючих частин соціального, природно-ресурсного й іншого потенціалів держави, по відношенню до якого можна проводити відповідні регулятивні дії як з боку держави, так і з боку органів влади або самоврядування цією територією.

Територія може бути названа й регіональною системою. У сучасній спеціальній літературі підкреслюється, що точніше б назвати регіони системно-конгломератними структурами, для яких поняття “єдність” й “цілісність” ідеальне, а не реальне поняття. Під регіоном зазвичай розуміється соціально-економічна просторова цілісність, що характеризується структурою виробництва, наявністю всіх форм власності, концентрацією населення, робочих місць, умов духовного життя людини, що має місцеві органи керування своєю територією (область, край, республіка).

Сучасні вчені вважають, що територіальний розвиток не може повноцінно здійснюватися у вигляді стихійного саморозвитку або “самонастроювання на сталість”. Практика показує, що у великих регіональних системах очевидний конфлікт інтересів, а малі не можуть пручатися зовнішнім руйнівним впливам. Зрозуміло,

що регулювання процесів територіального розвитку не може бути “сумою незв’язаних регулятивних дій” у сфері економіки, охорони навколишнього середовища.

Основним показником територіальної сталості є збалансованість, тобто особлива для кожної регіональної системи пропорція складових її потенціалу. До найважливіших показників територіальної сталості можна віднести також соціальну орієнтацію — найбільш очевидна і дотепер найменш врахована ознака територіального розвитку — оцінка вектора й кількісних параметрів регіональних ситуацій, насамперед по тому, як вони впливають на рівень й якість життя населення.

Виходячи із сучасних трактувань повноцінного сталого розвитку територій регіонів, сталий розвиток сільських територій можна охарактеризувати як рівномірне нарощування позитивних соціальних показників (зростання показників життєвого рівня населення, освіченості, здоров’я) у повній відповідності з економічним й екологічним розвитком сільського регіону [4]. На індивідуально-мотиваційному рівні ці показники виявляють себе в зростанні задоволеності населення сільських територій життям у цілому, власними соціально-економічними перспективами й перспективами своїх дітей, що відповідають зростанням показників задоволеності основними умовами сільської життєдіяльності.

Для аналізу динаміки зростання задоволеності населення сільських територій життям необхідно також зрозуміти такі категорії, як “соціальний прогрес”, “соціальна рівність”.

Категорія “соціальний прогрес” розроблялася як вітчизняними, так і закордонними вченими. Категорія “соціальний прогрес”, “соціальний поступальний рух” у своїх загальних рисах визначався як діалектичний взаємозв’язок духовного і споживчого початків у індивідуально-мотиваційній сфері людини, в її взаємодії зі світом й іншими людьми. Наукова думка кінця дев’ятого — початку двадцятого століття, відзначаючи ускладнення суспільних відносин, підкреслювала необхідність більш тісного взаємозв’язку соціальних елементів для досягнення соціального прогресу співтовариства.

У застосуванні до дійсності, соціальний прогрес сільського співтовариства повинен би був мати в ідеалі цілісність, гармонію споживчих і духовних цінностей у розвитку співтовариства в цілому, тобто, інакше кажучи, не тільки зростання рівня життя сільських жителів, але й розвиток культури, особливо її духовних початків.

У ряді якісних соціальних категорій не останнє місце займає поняття “соціальної рівності”. Справді, як оцінити з позицій соціальної справедливості, сталості співтовариства, можливостей його соціального прогресу, поляризацію сільського співтовариства на багатих і бідних. Розшарування сільського населення відбулося не тільки у вузькоспоживчому розумінні. Ні для кого не секрет, що мільйони жителів сільських територій втратили реальне право на освіту, лікування, відпочинок. З іншого боку, чи можна стверджувати, що всі розбагатілі сільські жителі одержали соціальні блага у відповідності до своїх соціальних заслуг. Традиційна дореформена концепція соціально-економічного розвитку співтовариства трактувала соціальну рівність

винятково у значенні знищення класів. Зараз питання про соціальну нерівність як рушії або гальма соціального прогресу у вітчизняній науці залишається відкритим. Можна обмежитися лише загальною вказівкою на ту обставину, що не обгрунтоване соціальними заслугами багатство одних членів сільського співтовариства й убогість інших розглядається самими сільськими жителями як порушення соціальної справедливості й сприяє, скоріше, соціальній дестабілізації сільського співтовариства, його соціальному регресу.

Реалізація на ділі з боку держави й суспільства принципів соціального прогресу й соціальної рівності відносно населення сільських територій у цілому припускає сильне сприяння держави в створенні гідних умов існування жителів всіх сільських територій, надання їм приблизно рівних можливостей для одержання провідних соціальних послуг у вигляді освіти, охорони здоров’я, культури, споживання матеріальних благ [5].

Без забезпечення гідних умов існування й знищення волаючої соціально-економічної нерівності населення сільських територій саме поняття розвитку, а тим більше сталого розвитку, втрачає значення. Відсутність сталого переходу до нових умов життєдіяльності населення сільських територій виражається в тому, що істотна частина їхніх жителів, маючи високі соціально-економічні якості, не проявляє трудової активності й мобільності, а багато хто з них утрудняються знайти для себе гідне місце в багатоукладній аграрній економіці, що різко змінилася на етапі реформування. Це веде до скорочення джерел трудового потенціалу сільських територій різного рівня й прогресуючому розвитку таких соціально-негативних явищ, як хронічне безробіття, бідність, зниження шлюбності й народжуваності, підвищення показників девіантної й протиправної поведінки, самогубств, соціальних протиріч і конфліктів. У свою чергу, зазначені соціально-негативні явища різко знижують якість простору життя на селі, ліквідують основи виховання основних продуктивних чинностей сільських територій, блокують формування сталого розвитку.

У число базових орієнтирів соціальної регіональної політики прийнято включати: чисельність населення сільської території, тривалість життя, співвідношення між середньодушевим доходом населення й прожитковим мінімумом, частку населення з доходами нижче прожиткового мінімуму в загальній чисельності населення сільського регіону, рівень споживання основних продуктів харчування (науково-обгрунтовані норми харчування), рівень безробіття в регіоні. До якісних характеристик життєдіяльності населення сільських територій дослідники відносять: коефіцієнт старіння населення, народжуваність, тривалість життя. До показників, що характеризують зниження рівня життя, — підвищення смертності в працездатному віці від неприродних причин, рівень захворюваності інфекційними й паразитарними захворюваннями, наркоманію й токсикоманію, алкоголізм.

Вивчення закордонного досвіду формування аналітичної бази показників розвитку сільських територій і соціально-економічної стійкості (нестійкості) регіонального населення, показує, що як показники рушійних сил зміни стійкості сільського населення в напрямі нестійкості ураховуються, в першу чергу,

безробіття, бідність, убогість населення сільських територій. До рушійних сил процесу стабілізації сільських територій прийнято відносити: рівень зростання народонаселення, рівень загальної фертильності, зростання населення шкільного віку. Їхній стан враховується за допомогою показників числа відмінників серед учнів, показників статі в школах для дітей різних рас і т.д.

Важливим джерелом сталого соціально-економічного розвитку сільських територій також вважається збереження й стимулювання людського здоров'я. Тут серед показників називають: доступ до чистої води, доступ до оздоровчих і лікувальних процедур, базові оздоровчі процедури, пропорційність розподілу можливостей ризиків від хімізації. До рушійних сил економічного характеру відносять міжнародне співробітництво по посиленню сталого розвитку в країнах і внутрішньополітичних відносинах (показники національного доходу, експорту й імпорту) [6].

Враховуючи вищезазначене можливо визначити наступні основні цілі державної аграрної політики держави:

- підвищення конкурентоздатності сільськогосподарської продукції й сільськогосподарських товаровиробників, забезпечення якості продовольчих товарів;

- забезпечення сталого розвитку сільських територій, зайнятості сільського населення, підвищення рівня його життя, у тому числі оплати праці працівників, зайнятих у сільському господарстві;

- збереження й відтворення природних ресурсів, що використовуються для потреб сільськогосподарського виробництва;

- формування ефективно функціонуючого ринку сільськогосподарської продукції, сировини й продовольства, що забезпечує підвищення прибутковості і розвиток інфраструктури цього ринку;

- створення сприятливого інвестиційного клімату й підвищення обсягу інвестицій у сфері сільського господарства;

- спостереження за індексом цін на сільськогосподарську продукцію, сировину й індексом цін (тарифів) на промислову продукцію (послуги), що використовується сільськогосподарськими товаровиробниками, і підтримка паритету індексів таких цін (тарифів).

Проводячи дроблення проблем сталого розвитку агроєкономічних систем, можна виділити наступні складові елементи: проблематика соціально-економічного розвитку, природооблаштування, збереження й розвиток культурно-історичної спадщини й т.п. Соціально-економічний розвиток, у свою чергу, пов'язаний із проблемами розвитку цивільного суспільства й економіко-виробничого забезпечення гідного рівня життя й діяльності сільських жителів. Важливо не тільки розуміння того, як структурується проблематика сталого розвитку агроєкономічних систем, а й того, які проблеми найбільш актуальні, без рішення яких неможливо перейти до сталого розвитку.

Нами виділені наступні найбільш важливі проблеми:

- планування й організація розвитку сільських територій на основі саморозвитку, починаючи з рівня

муніципальних утворень;

- усіляке залучення в процеси самоврядування активних представників сільського суспільства;

- диверсифікованість аграрного виробництва, прискорений розвиток альтернативних видів діяльності на сільських територіях;

- розвиток сільської (не тільки сільськогосподарської) консультаційної діяльності;

- маркетинг сільських територій.

У нашій країні дуже різноманітні умови й можливості розвитку агроєкономічних систем у межах багатьох її суб'єктів, країни в цілому. Тому без оцінки потенціалів конкретних територій неможливо розробити стратегію розвитку регіону, галузі, сільських територій. Без типологізації агроєкономічних систем по їх ґрунтово-кліматичних й економіко-географічних потенціалах це неможливо зробити. У масштабах країни, наприклад, необхідно уявляти наступне:

- на яких територіях буде складатися ефективне аграрне виробництво;

- які території мають потенціали для розвитку альтернативних видів виробництва й іншої підприємницької діяльності людей (наприклад, таких як зони рекреації для численного міського населення регіонів, зони ведення традиційних високомистецьких промислів);

- на яких територіях варто підтримувати життя й деяку, не дуже ефективну діяльність людей з політичних й інших стратегічних міркувань, зокрема, щоб зберігати контроль над територією;

- для яких територій доцільне згортання багатьох видів діяльності за винятком пов'язаної з розвитком лісового господарства й використанням дарунків лісу, і т.д.

ВИСНОВКИ

Для вирішення перерахованих проблем необхідне формування нового багатоаспектного наукового напрямку сталого розвитку сільських територій. Необхідне відповідне організаційно-правове забезпечення діяльності по переходу до сталого розвитку агроєкономічних систем. У всьому цьому чималу роль грає понятійний апарат й термінологія, які необхідно розробляти, уточнювати, коректно використовувати в науковій діяльності й законотворчості.

Література:

1. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию [Електроний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/declarat/riodec.htm>.

2. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Экологический вызов и устойчивое развитие: монография / В.И. Данилов-Данильян, К.С. Лосев. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 416 с.

3. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: монографія / О.І. Павлов. — Одеса.: Астропринт, 2009. — 344 с.

4. Збарський В.К. Сталий розвиток сільських територій: проблеми і перспективи / В.К. Збарський // Економіка АПК. — 2010. — № 11. — С. 129—136.

5. Лісовий А.В. Державне регулювання розвитку сільських територій / А.В. Лісовий. — К.: Дія, 2007. —